

ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ В XVII- XVIII СТОЛІТТЯХ

Сучасна незалежна Україна обрала свій подальший шлях історичного розвитку – побудову демократичної, соціальної, правової держави. Однією з найважливіших проблем на шляху її демократизації є формування громадянського суспільства – суспільства розвинених соціально-економічних, політичних і духовно-моральних відносин. Воно є автономним і незалежним від держави, яка будує з ним відносини на засадах визнання пріоритету суспільства й необхідності його державі. В умовах розвитку останнього в Україні актуальним виступає дослідження історичного процесу формування комплексу прав і свобод козацького стану в XVII-XVIII століттях.

Проблеми правового статусу козацтва торкалися у своїх працях ще В. Антонович, А.О. Скальковський, Д.І. Яворницький, які аналізували правові аспекти життя козаків, пов'язані з організацією управління й суду. На сьогоднішні питання правового становища козаків порушували В.А. Дядиченко, І.М. Каманін, В.В. Пана-

шенко.

У процесі еволюції соціальних станів якісні зрушення часто пов'язувалися з конкретними подіями та явищами. Так, формування шляхетства у Великому князівстві Литовському завершилося прийняттям Другого Литовського статуту 1566 р. Для українського козацтва важливою подією виявилася Національно-визвольна війна середини XVII ст. Повсталі народні маси ліквідували польських магнатів, католицьку шляхту й католицьке духовенство, які зосереджували у своїх руках всі економічні важелі й політичну владу. У козацькій державі останні перейшли до козацької старшини. Що ж спричинило кардинальні зміни у становищі козацтва?

Важливим чинником формування заможного прошарку серед козаків була державна служба. Одержуючи відповідну платню за неї, старшина насамперед всіляко домагалася розширення власних володінь. У їх петиціях звучали також прохання про свободу заняття промислами. Про розмір

платні для козацької старшини реєстровців яскраво свідчить один з пунктів Куруківської угоди (1625 р.). Старшому Війська Запорозького призначалося 600 злотих на рік, 2-м осавулам – по 150, обозному судді й писарю – по 100, 6-м полковникам – по 100, 6-м полковим осавулам – по 50 злотих [3, с.288]. Не останню роль у збагаченні окремих козаків відігравали й успішні походи на татарські улуси й Чорне море.

Водночас в умовах польсько-шляхетського панування реалізувати повною мірою права і привілеї старшини (як і всім реєстровим) не вдавалося. Уряд Речі Посполитої постійно втручався у справи козацтва, а його участь у визвольних рухах призвела до появи в 1638 р. «Ординації», якою ліквідувалася більшість козацьких прав. Через 10 років Національно-визвольна війна знову поставила на порядок денний питання про козацькі вольності. І цього разу козацька верхівка свого шансу не втратила.

Зростаюча чисельно під час Національно-визвольної війни, козацька старшина фактично перетворилася на нову генерацію панівного класу [4, с.189]. Поповнення її рядів відбувалося й із середовища міщан – реміснично-торгових людей, які завдяки накопиченим капіталам домагалися від гетьманського правління універсалів на «уряд», як правило,

сотенний. Посада сотника відкривала нові джерела збагачення – важливої передумови для подальшого просування службовими сходишками [10, с.296]. Як бачимо, формування козацької старшини відбувалося з різних соціальних верств. До її лав входили також представники литовського, польського, білоруського та іншого походження. Розширювалося коло старшини шляхом вступу на службу – відповідну посаду – через матеріальне збагачення, використання родинних зв'язків тощо.

Із самого початку Національно-визвольної війни Б. Хмельницький неодноразово звертався до Варшави з проханням відновити козацькі права і привілеї. У листі до короля Владислава IV від 12 червня 1648 р. він досить образно змалював становище козацтва, при якому «пани – державці і старости – на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи нас не тільки убогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини» [6, с. 33, 34]. Ці всі володіння належали насамперед козацькій старшині, в тому числі й самому гетьману. Листи аналогічного змісту було відправлено тоді ж і до коронного маршала А. Казановського та князя Д. Заславського.

В умовах військової конфронтації досягти бажаного результату тривалий час не вдавалося. Лише після Зборівської битви Б. Хмельницький і канцлер Речі Посполитої Є. Оссолінський підписали угоду (8 серпня 1649 р.), в якій регламентувалися права козацтва, скасовувалися статті «Ординації» 1638 р. Зазначалася й територія, на яку поширювалася дія закону: «од Днепру почавши с тоей-ту стороны Дымеру, в Горностаюполю, в Коростышове, в Паволочи, в Погребищах, в Прилуке, в Винници, в Браславлю, от там-толь од Браславля до Ямполя ку Днестрови, так же до Днепра розуметься мает, в реєстр козаки мают быти примованыи; а з другое зась стороны Днепра в Остру, в Чернигове, в Нежине, в Ромне и всюди аж до границы московской и Днепра» [1, с.415]. До рук старшини (генеральної, полкової й сотенної) перейшли найважливіші ланки державного управління, що, безумовно, відчутно піднесло її політичну вагу в суспільстві.

Зміцненню позицій української козацької старшини сприяли й інші статті Зборівського трактату, передусім право на землеволодіння. Адже надання рангових маєтностей передбачало й користування «послушенством» селян «так як і перед тим було». Цікаво, що старшина намагалася одержати рангові надання в

північних регіонах і там розвивати свої господарства, де дані повинності були явищем звичним і краще психологічно сприйнятним. Складання нового реєстру також цілком покладалося на старшину з людей, «абы ведлуг годности который бы был до того способный». На гетьманську булаву віддавалися Чигиринське староство з усім його прибутком. Переваги при призначенні на «уряды вселякие в воеводствѣ Киевском, Брацлавском и Черниговском» надавалися представникам старшини.

Становлення козацької держави докорінно вплинуло на становище й роль старшини в суспільстві, яка фактично змінила існуючу раніше структуру влади, а Зборівський договір став першим кроком законодавчого закріплення старшинського імунітету.

Тривалий час найвищою судовою інстанцією серед козаків була рада. На ній видавалися певні присуди і, як правило, там же виконувалися. У період Національно-визвольної війни козацька рада у війську Богдана Хмельницького поступово втрачала своє значення. Гетьман передавав судову владу полковим і сотенним судам, здійснюючи лише контроль козацького судочинства, а в особливих випадках призначав надзвичайні суди. У гетьманських універсалах з отриман-

ням посади полковника останній наділявся й судовими повноваженнями. В універсалі від 1 серпня 1650 р. на ім'я ніжинського полковника Л. Сухини зазначалося, що він «от нас суполную владу мает непослушных карати... каждого з Козаков там застающих добром миловати, а злом карати» [1, с.85,86]. У деяких справах гетьман давав владу полковникам та іншим старшинам для покарання всіляких злочинців. Як зразок надзвичайної гетьманської судової комісії маємо факт за 1656 р., коли кийвський полковник А. Жданович, «посланими в Белорусию от его милости пана гетмана для вислушанья сыску в разных делах, кто чинит разорение и царского величества людям всяким неправду и грабеж, таковых сыскивать и росправу чинить и всякого винного, на кого б такое только воровство покажется, горлом карати и наказание чинити всякое» [1, с. 519]. У результаті слідства полковник суворо покарав винуватих, а окремі справи залишив на розгляд сотників.

Вищий суд при гетьмані вели генеральні судді, а нижче судочинство перебувало в руках місцевої адміністрації. В універсалі Б. Хмельницького від 29 грудня 1648 р. зазначалося: «Чого всего полковникове, а де не мається полковников, сотникове и атаманове поблизкие, кому

бы сей наш универсал указанным был, перестерегать будут, и то все судебное без жадного милосердия на горле, до мене не отсилаючи, карати мают» [12, с. 145]. Інколи в містах відбувалися отаманські суди за участі козацької ради. За відсутності старшого, наділеного правами судочинства, в дію вступали запорозькі звичаї, згідно з якими «де три козаки, одного два повинні судити» [8, с.78]. Однак аналогічні випадки дедалі ставали винятковими, а основні справи козацького суду переходили до рук старшини.

Процес утвердження козацької старшини як привілейованого прошарку суспільства зафіксований і в «Березневих статтях» 1654 р. Характерно, що вже першим пунктом проекту угоди, привезеної до Москви посольством на чолі з С. Богдановичем-Зарудним та П. Тетерею, стояло питання про козацькі вольності. Гетьман прагнув зберегти за старшиною основні важелі влади, здобуті під час війни. Крім того, в пропозиціях містилося застереження про недопущення царських воевод до судочинства. Очевидно, Б. Хмельницький передбачав, що московські воеводи могли створювати серйозну конкуренцію місцевій владі в результаті реалізації Переяславської угоди. До речі, перший пункт козацьких вимог і після редагування в Посольському приказі не зазнав

серйозних змін. У царській жалуваній грамоті від 27 березня 1654 р. зазначалося: «И мы, великий государь, наше царское величество, подданного нашего Б. Хмельницкого, гетмана войска запорожского и все наше царского величества войско запорожское пожаловали... а наше царское величество бояре и воеводы в те их войсковые суды вступати не будут» [1, с. 492].

Після 1654 р. козацька Україна перебувала у складі російської держави, і старшина завжди посилалася на «Березневі статті» як на основу своїх прав і привілеїв. У наступних угодах (1659, 1665, 1669 років та ін.) вони знову декларувалися, хоча на практиці дедалі більше утискувалися. Підтвердженням цьому можна назвати намагання одного угруповання старшини здобути дворянський титул, а іншого – шляхетські привілеї, «як при королях польських». Останні тенденції превалювали серед соратників І. Виговського, який намагався втілити їх у життя шляхом підписання Гадяцького договору 1658 р. У 1665 р. царський уряд присвоїв гетьману І. Брюховецькому звання боярина, а генеральній старшині – дворянські титули [7, с. 259], крім того, всі вони одержали пожалування на маєтності з правом суду над залежними селянами.

Процес виділення старшини

серед основної маси козацтва яскравіше спостерігався в економічній сфері. В результаті ліквідації магнатських латифундій значні простори земель перейшли в користування селян, міщан та козаків. Зайняття покинутих панських маєтків стало поширеним явищем. Відомий арабський мандрівник П. Алепський писав, що «козаки, овладев страной, разделили земли между собою и теперь этот лес рубят, выжигают корни и засевают землю зерном» [11, с. 15]. Якщо в попередній період представники козацької старшини володіли переважно хуторами з невеликими ділянками орної землі й сіножатями, то в перебігу Національно-визвольної війни масштаби їх володінь зростали. Займаючи військово-адміністративні посади, старшина розпоряджалася фондами майна, насамперед землею, зосередила у своїх руках значні грошові суми. Отже, перед нею відкривалися широкі можливості одержати земельні угіддя за службу, придбати на правах приватної власності і, нарешті, помножити їх за рахунок займанщини. До того ж старшина вкладала кошти в різноманітні прибуткові підприємства – млинарство, селітроваріння, виробництво горілки, пива, меду тощо.

Прагнення козацької верхівки законодавчо закріпити за собою володіння у приватну власність

явно простежується в заяві переяславського полковника П.Тетері та військового судді С. Богдановича-Зарудного (1654 р.) під час їх перебування в Москві. Вони намагалися одержати маєтки «...со всеми землями, к ним належачими, и на тех землях поддаными будущими и со всеми принадлежностями, полями, лесами, уходами и озерами, которые имеют быть со всем, как и прежде было.

И чтоб если были вольны в своих подданных, как хотя ими урежати и обладати мы и наследники наши, которые бы имели от нас те маетности одержати, и чтоб до них никто, кроме нас и наследников наших, никакого дела не имел вечными времени. Также чтоб нам вольно было на тех землях своих, которые с милостивого жалованья его царского величества будем имети, людей селить, как которые будут приходити, мельницы ставить и всякие пожитки, какие ни будь прежде были и какие сами можем привлащити и вымыслить можем, приспособляючи без всякой в том ни от кого помешки. Также и о том челом бьем, чтобы нам вольно было всякие питья для своих же подданных держати, вино курити и откуп, как извычай есть на Украине имети, и при всем том извычаю, как в том краю ведется пребывать» [1, с. 487, 488]. По суті, мало місце

прагнення козацької старшини віднови велике землеволодіння, знищене Національно-визвольною війною.

Утримати свої володіння намагалися й представники української шляхти, значна частина яких перебувала в повстанській армії Б. Хмельницького. Під час присяги на вірність московській короні (1654 р.) чисельність шляхтичів у списках становила 188 чоловік. У «Березневих статтях» зазначалося, що шляхтичі, «чтоб при своих шляхетских вольностях прибивали, и межи себя старшин на уряди судовые обирали и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало». Ідеться насамперед про шляхетське право на землеволодіння, як це мало місце раніше. Однак в умовах Національно-визвольної війни шляхетський привілей необмеженого права власності на землю фактично втратив свою винятковість. Тому йшов процес зрощення шляхти з козацькою старшиною, зайняття першими посад у гетьманській адміністрації. Водночас за шляхтою зберігалось право володіння спадковими землями, ленними й довічними наданнями на певних умовах. Про це, зокрема, говорилося в універсалі Б.Хмельницького за 1656 р.: «Спадковими маєтностями, що знаходяться в повіті Пінському, Мозирському і Турі-вському, як і де-небудь в іншому

якому-небудь окрузі, дозволяємо їм користуватися з усіма доходами, однак, хто виконає присягу вірності. Також ленні права, які мають, з давнього надання від королів, вповні при кожному залишаються і будуть залишатися, це забезпечуємо за Військом Запорозьким за нас і потомків наших. Тільки самі королівщини, староству пінському та інших приходові належні, будуть забрані з їх користування. Довічні ж надання повинні служити кожному до смерті, а після смерті кожного посесора повернуться до нашої диспозиції» [8, с. 181, 182].

Право на надання рангових маєтностей спочатку було прерогативою гетьмана. Однак уже в ході Національно-визвольної війни воно поширилося й на старшину. В універсалі чернігівського полковника І. Поповича від 20 квітня 1654 р., виданому полковому товаришу О. Силічу, зазначалося: «Запустілі поля на Білоусі, прозаному Старим Сіухом, зокрема, Тополівщина, Кондратовщина, Сенковщина, тії поля не належачі жодному посесору і ніхто їх протягом кількох років не використовував, надаємо для спокійного вжитку товаришу нашому пану Онікію Силічові, щоб тими грунтами як своїми власними володів, чинячи з того послуги Війську царської величності Запорозькому» [2, с. 12].

Разом із землею до володінь старшини відповідно переходило й населення, яке там проживало і яке змушене було відбувати так зване «послушенство» на користь нового господаря. В універсалі ніжинського полковника В. Золотаренка (1662 р.) прямо вказувалося: «Поглядаючи услуги от п. Марка Кимбаровича на разных службах отдаваемые, даем оному на вживлене село Березу, в сотне глуховской будучее, зачим приказуем, абы вуйт и вся громада березовская поименному Маркови Кимбаричови, товаришу полку нежинского, належнеє послушенство, при звыклої повинности, отдавала» [9, с. 12]. Фактично утверджувалося старшинське право на володіння підлеглими людьми, а відповідно, створювалися нові форми соціальної залежності.

Отже, Національно-визвольна війна 1648-1657 рр. викликала суттєві зміни в українському суспільстві. Ліквідація магнатів та польської шляхти супроводжувалася й конструктивними процесами народження нової еліти. З представників заможного козацтва, міщанства, православної шляхти й духовенства сформувався окремий соціальний прошарок – козацька старшина. До її рук фактично перейшла провідна роль в економічній, соціальній і політичній сферах державного життя.

Список літератури: 1. Акты ЮЗР. – Спб., 1861. – Т.2. – С. 85, 86; Т.3 – С. 415.; Т. 10. – С.487-492; Т.15. – 560 с. 2. Архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України (Київ). – Ф.1, спр.377, арк.12. 3. Архив ЮЗР. – Ч.3. – Т.1. – 388 с. 4. *Борисенко В.Й.* Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986. – 189 с. 5. Документи Богдана Хмельницького (1648-1657 рр.) /За ред. *І. Крип'якевича.* – К.: Либідь, 1961. – 434 с. 6. *Каманин И.М.* Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого как причина этих войн. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – 296 с. 7. *Крип'якевич І.П.* Студії над державою Богдана Хмельницького. – К.: Наук. думка, 1993. – Т.3. – 178 с. 8. *Лазаревський А.М.* Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783). – К.: [Б.и.], 1908. – 120 с. 9. *Модзольський В.Л.* Малороссийский родословник. – К.: [Б.и.], 1911. – Т.2. – 296 с. 10. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в первой половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. – М.: [Б.и.], 1897. – Ч.2. – 315 с. 11. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов: [Б.и.], 1913. – Т.10. – 245 с.

Надійшла до редакції 07.12.2007 р.

УДК 340.15(477. 54/62) «16/18»

*І.В. Мусієнко, канд. істор. наук
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»*

СИСТЕМА СУДОВИХ І КАРАЛЬНИХ ОРГАНІВ СЛОБОЖАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVII – В XIX СТ.

В умовах розвитку в Україні державотворчих процесів зростає роль досліджень з історії держави та права. Значний науковий інтерес становить аналіз історії виникнення й розвитку форм права, судових і каральних органів на території Слобожанщини. У XVII – XIX ст. були закладені підвалини правової системи регіону, виробляються форми правових інститутів, установлюється їх компетенція. Харків, як губерньський

центр Слобожанщини, в XIX ст. претендував на звання однієї з юридичних столиць України й усієї Російської імперії. У 1867 р. він став центром Харківської судової палати, під юрисдикцією якої перебувало 17 млн. громадян [1, т. 2, с. 230].

Актуальність спеціального узагальнюючого дослідження історії судових і каральних органів Слобожанщини зумовлена відсутністю подібних праць в